

Олександр Гуржій (Київ)

ЯК ІСТОРИКИ «РЕАБІЛІТУВАЛИ» СКУЛЬПТОРА І.ГОНЧАРА

Хоча минуло вже близько 20-років після подій у Печерському райкомі компартії України (м. Київ), але і нині добре пам'ятаю їх в усій повноті й абсурдності (зрозуміло, з сучасного погляду, бо тоді – в кінці 1988 – початку 1989 рр. довелося пережити декілька неприємних і сумних моментів). Вони були пов'язані з «переглядом» т.зв. персональної справи колишнього члена КПРС, відомого скульптора, живописця, графіка, колекціонера, заслуженого діяча мистецтв УРСР (1960) Івана Макаровича Гончара (1911–1993), ще на початку 70-х років минулого століття офіційно звинуваченого в «націоналізмі» й «пропаганді антипартійних поглядів з національного питання». А в результаті виключеного з лав комуністів у 1972 р. У процесі перегляду цієї «традиційно сфабрикованої справи», яка призвела до нічим невинувачених звинувачень і застосування відповідних репресивних заходів, вразила не лише її відверта безглуздість. Одночасно з глибоким усвідомленням того, що вона багато в чому зламала долю непересічної людини, існувало нестерпне відчуття фарсу, таке поширене явище в період «Перебудови».

А суть тих подій конкретно полягала ось у чому.

На початку 70-х років різко на гірше почала змінюватися ситуація у «верхах», помітно активізувався наступ на національно свідомих представників української інтелігенції. Навіть першого секретаря республіканського ЦК Компартії П.Ю.Шелеста за його книгу «Україна наша радянська» (1971) звинуватили в проявах націоналізму й зняли з посади (1972). Йому на зміну прийшов ортодоксально налаштований В.В.Щербицький. Секретарем ЦК КПУ з ідеології став «відвертий анти українець» д.і.н., проф. В.Ю.Маланчук. Вони скерували республіканське партійне керівництво на ініційоване Москвою «*викриття національного чванства, ідейно порочних позицій самотності, відрубності історичного минулого України*»¹. Тоді ж фактично «прикрили» видання «Українського історико-географічного збірника»*, «Історіографічних досліджень в Українській РСР» (К., 1968–1972. – Вип. 1-5), «Київської старини», а також діяльність «Редколегії для публікації джерел з історії України»** (щось на зразок

¹ Постанова квітневого (1972) Пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. – 1972. – №8. – С.4-8.

* В 1971 р. встиг побачити світ лише вип. 1 під редакцією І.О.Гуржія.

** До її складу входили академік АН УРСР А.Д.Скаба (відповідальний редактор), член-коресподент АН УРСР І.О.Гуржій, доктор історичних наук В.А.Дядиченко.

Археографічної комісії АН УРСР 1919-1936 рр.). Безпосередньо в Інституті історії АН УРСР, з метою «ідейного оздоровлення колективу», зі штату «скоротили» д.і.н. О.С.Компан (дружину періодично переслідуваного владою письменника І.Сенченка), к.і.н. О.М.Апанович, к.філол.н. Я.І.Дзиру...

На той час почали активно «таврувати» й І.М.Гончара. В чому і за що його конкретно звинувачували керівні партійні органи, видно зі змісту вміщеного нижче документа. Тут зазначимо тільки таке.

Як це не сумно писати, але ніде правди діти. На вимогу компартійних бонз, за відповідними вказівками «з гори», в 1971-1972 рр. були складені і передані «до інстанції» доповідні записки, основою для яких стали «висновки» співробітника Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР і двох працівників Інституту історії АН УРСР – д.і.н., проф., завідувача відділу історії феодалізму В.А.Дядиченка та к.і.н., с.н.с. Г.Я.Сергієнка. Саме вони «кваліфіковано», як фахівці-дослідники дожовтневого періоду української історії, і «наліпили» на Івана Макаровича «націоналістичні ярлики» й «антипартійну пропаганду». З всілякого роду звинуваченнями митець, природно, категорично не погодився. Він добре усвідомлював і те, що виключення з партії неабияк ускладнить його подальшу роботу та життя, негативно позначиться на статусі рідних і близьких. І.М.Гончар захищався в міру своїх можливостей, зокрема писав відповідного змісту заяви в партійні органи, навіть на Пленуми ЦК і з'їзди КПУ. Проте скрізь натикався на повне нерозуміння та «глуху стіну».

Причому, як я особисто зрозумів позицію Івана Макаровича в кінці 1988 – на початку 1989 рр., він протягом тривалого часу ставив питання не просто про відновлення в членстві партії, а про «торжество справедливості над беззаконням».

Нарешті, в добу горбачовської перебудови «на горі» вирішили переглянути давні рішення і остаточно з'ясувати, «чи був націоналізм у діяльності митця» (мова поки не йшла про його «реабілітацію» й відновлення в партії). В зв'язку з цим члени партійної комісії Печерського райкому (за місцем проживання І.М.Гончара) звернулися «за кваліфікованою допомогою» в Інститут історії. На що дирекція установи, зрозуміло, дала згоду, й визначила для цієї справи трьох фахівців з історії України доби феодалізму та капіталізму: як це не парадоксально виглядало на перший погляд, того ж самого Г.Я.Сергієнка*, на той час вже д.і.н., проф., завідувача відділу історії феодалізму, члена-кореспондента АН УРСР Ф.П.Шевченка і мене – к.і.н., с.н.с.

---

* Мені точно не відомо, чому так сталося, але можна припустити, що в райкомі партії розраховували на підтвердження науковцем своїх попередніх оцінок щодо діяльності І.М.Гончара. Безперечним є те, що компетентні органи ретельно вивчили всі документи справи.

Пам'ятаю, як у січні 1989 р., вникаючи в суть означеної проблеми, ми щиро дивувалися з Федором Павловичем з необґрунтованості звинувачень. Зрозуміло, ніякої антипартійної пропаганди І.М.Гончар не вів. Мало того, свої тези з національного питання, як і було прийнято в 70-х роках, він обґрунтовував на основі положень праць класиків марксизму-ленінізму, наводив з них оцінки та цитати.

В результаті, на питання голови партійної комісії: «Ну, правда ж тут є націоналізм?!» (ох як не хотіли в райкомі визнавати свої помилки!), ми разом, у тому числі й Г.Я.Сергієнко, категорично заперечили. Це неабияк «розстроїло» представника компартійного апарату. Стримуючи невдоволення, той попросив нас офіційно підготувати відповідні «висновки», які в подальшому мала врахувати комісія і прийняти належну постанову.

Проект такого документа визвався написати Г.Я.Сергієнко, як ознаку свого «щиросердного каяття» за скоєну несправедливість багато років тому. Досить швидко він приніс текст і заявив: я не лише в ньому покритикував себе, а й «засудив» попередні «висновки» щодо Івана Макаровича, підготовлені науковцями академічних інститутів (правда, при цьому нікого офіційно не назвав!).

Ф.П.Шевченко і я прочитали «проект», дещо виправили та уточнили, а потім схвалили. За нашими трьома підписами передали його до парткомісії.

Навіть і з сьогоденного погляду цей документ становить певний інтерес. Насамперед, у ньому зафіксовано становище людини, причому, непересічної, в системі тоталітарної влади, компартійного диктату та «національних перегинів» початку 70-х років. Крім того, він, з одного боку, висвітлює ще одну маловідому сторінку біографії видатного митця радянської доби, а, з іншого боку, «поступливість» і необ'єктивність у оцінках деяких науковців.

„ВИСНОВОК

про безпідставність політичних звинувачень у пропаганді антипартійних поглядів з національного питання, висунутих проти члена КПРС з 1949 р. заслуженого діяча мистецтв УРСР Гончара Івана Макаровича у 1971-1972 роках, і необхідність його реабілітації.

Заслужений діяч мистецтв УРСР І.М.Гончар належить до талановитих і високопрацевдатних працівників української національної культури. За понад 40 років плідотної праці він збагатив ряд галузей мистецтва: скульптуру, живопис, графіку, вніс значний вклад у справу збирання і збереження культурних цінностей українського народу.

За післявоєнний час І.М.Гончар створив унікальний музей образотворчого мистецтва, яким може гордитися уся наша республіка. *Ця навдивовиж талановита і діяльна людина належить до золотого*

фонду діячів радянської культури. Таких людей треба усім суспільством берегти і створювати їм найкращі умови для плідної праці.

Мистецький доробок і культурницька діяльність І.М.Гончара – це неоціненний внесок до духовної скарбниці українського народу. Ось із такої об'єктивної позиції потрібно підходити до оцінки поглядів і вчинків митця.

В сумнозвісний період суспільного застою – брежнєвщини, практикувалося *деякими запопадливими чиновниками* полювання за привидами націоналізму в українській культурі. І це приводило до шкідливих наслідків. Навіть перший секретар ЦК КП України П.Ю.Шелест, автор книги «Україна наша радянська», був звинувачений в націоналізмі й знятий з посади (1972 р.). Про це сам П.Ю.Шелест заявив в інтерв'ю газеті «Аргументы и факты» (№ 2/431/14-20 січня 1989 р). І саме тоді, в 1971-1972 роках, в партійних органах розглядалася персональна справа члена КПРС І.М.Гончара, звинуваченого в «пропаганді антипартійних поглядів з національного питання». Гоніння інтелігенції прикривалося фіговим листком боротьби з проявами буржуазного націоналізму в її творчості. Тоді І.М.Гончар *поплатився найдорожчим в його житті – партійністю.*

Після розправи над І.М.Гончаром минуло 17 років. Настали нові часи – часи революційної перебудови усіх сфер людської діяльності, демократії і гласності, нового мислення. У новому освітленні постало й національне питання – одно з найболючіших в суспільстві. Про це свідчить прийнята в січні 1989 р. постанова ЦК Компартії України «Про хід виконання постанови ЦК Компартії України «Про заходи щодо реалізації в республіці постанов ХХVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення». В постанові висунута широка національна програма: в галузі народної освіти – вивчення української мови в дитячих садках і школах, викладання українською мовою наук в середніх, професійних і вищих школах, вивчення курсів історії УРСР і географії УРСР в середніх школах, профтехучилищах і технікумах; в галузі культури – упорядкування мовного статусу в театрах, випуск кінофільмів українською мовою, створення товариства шанувальників рідної мови, фольклорних колективів і кобзарських шкіл; в галузі науки – розширення досліджень з етнографії і фольклористики.

Виходячи з політичних настанов партії в галузі національної політики, ми можемо тепер по-новому і цілком об'єктивно оцінити і «Вступ до першого публічного огляду музею, створеного зусиллями Заслуженого діяча мистецтв Гончара Івана Макаровича» (9 сторінок машинопису, 1970 р. Записаний на магнітофонну плівку і транслювався в приватному музеї відвідувачам). Цей «Вступ»

послужив головним звинуваченням проти І.М.Гончара при розгляді персональної справи та рішення партійних органів. Рецензенти з Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР та Інституту історії АН УРСР дали не цілком об'єктивну оцінку змістові й окремим положенням «Вступу», не ознайомилися з самим музеєм І.М.Гончара.

У «Вступі» міститься констатація того становища в республіці, коли в загальноосвітніх школах, спеціальних технікумах і художніх інститутах не вивчається народна мистецька спадщина, відчувається зневажливе ставлення до мистецтва українського народу, і воно почало скрізь зникати, стало набуток музеїв та виставок. А професіональне мистецтво перестало житися першоджерелами народного мистецтва і втрачало свій «національний вигляд». На жаль, І.М.Гончар мав рацію, малюючи таке становище. І слід було б сприйняти цей критичний розгляд не як ворожий випад, а як уболівання за українську культуру. Навіть категоричний висновок: «Отже, суспільство, яке не культивує і не береже віковичних надбань культури свого народу, приречене на деградацію, воно ніколи не виявить прогресу, не досягне розквіту» багато в чому висвічує те, що ми називаємо тепер містким словом «застій» 60-х – початку 80-х років в економічному і духовному житті країни.

Безкомпромісний виступ І.М.Гончара на захист української мови також мав сенс на початку 70-х років. Бо справді рідна мова кожного народу лежить в основі культурного життя. І справедливий був закид тим «теоретикам», які проповідували «одномовність» в нашій багатонаціональній країні. Хоча слід було б сказати і про те, що немало учених висували теорію двомовності (російської і національної) як історичну необхідність для культурного прогресу націй і народностей СРСР. І сьогодні звучать актуально слова І.М.Гончара: «Немає сумніву, що люди, які зневажають, нехтують нашу рідну мову, історію, традиції, творять зло не лише кожному з нас, не лише нашій нації, а творять світове зло, бо вони зневажають складову частину інтернаціоналізму». Постанова ЦК Компартії України (1989 р.) виправляє застаріле лихо в галузі української культури. *Тепер буде покладено край зневажливому ставленню до української національної мови, історії, традицій, культури, мистецтва.* В національній політиці пануватимуть ленінські ідеї.

Комуніст І.М.Гончар в період застою сміливо і чесно виступив проти відступів від ленінських ідей в національній політиці. Він писав з болем у серці, не думаючи про можливі наслідки для нього особисто: «Позбавлення народу (хоча б і українського) можливості глибоко пізнати себе, свою історію, культуру, традиції, народну мистецьку творчість, свою долю прищеплює йому байдужість, нігілізм, а то й зневагу до свого рідного. І цим позбавляє його найголовнішого – основи культурного життя, патріотизму, національних гордоців, самозахисту».

І за ці правдиві слова його оголошено ледве не націоналістом! Таке справді можливе було в період суспільного застою.

І ще один цікавий момент у «Вступі». Це – згадка про демократію в Запорізькій Січі в XVI ст. Демократія справді була серед козацтва: на загальних радах вони на один рік обирали своїх ватажків: кошових отаманів, курінних отаманів, гетьманів, сотників. І скидали їх, якщо не виправдовували довір'я. Це була середньовічна демократія, обмежена своїм часом і умовами. І ніякого націоналізму немає в словах І.М.Гончара: «Запорізька Січ стала найміцнішим bastіоном демократії та свободи не тільки в себе, але й для сусідніх держав». В партійному документі – «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954)» прямо сказано, що Запорізька Січ «відіграла прогресивну роль в історії українського народу».

Далі І.М.Гончар приводить ряд високих оцінок іноземцями (Ерїх Лясота, Павло Алеппський, Гійом Боплан) надбань культури українського народу, його високорозвинутого мистецтва, музики й пісні в XVI – XVII ст. Правильно зазначив він і те, що «московські думні дяки, проїжджаючи через Україну (XVII ст.), також високо оцінювали творчість нашого народу тих часів». Тут ще можна додати, що турецький мандрівник Евлія Челебі (XVII ст.) високо оцінив українську мову і вказав на її схожість з російською («московитською») мовою того часу.

Звичайно, у «Вступі» І.М.Гончара можна знайти надто категоричні вислови, невдалі й недостатньо відпрацьовані формулювання думок, нечіткість виразів і оцінок. Але *такі недоліки не могли дати підстав для політичних звинувачень митця* – комуніста і діяча культури, який нібито пропагував «антипартійні погляди з національного питання».

Талановитий митець має бути реабілітований і йому слід повернути незап'ятнане ім'я комуніста і громадянина.

Член-кореспондент АН УРСР

Ф.П.Шевченко

Провідний науковий співробітник-консультант Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук, професор

Г.Я.Сергієнко

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук

О.І.Гуржій

19 січня 1989 року”.